

УДК 910.1(282.243.7)(=161/=162)

Приходнюк О.М.

ДУНАЙСЬКИЙ РЕГІОН В ІСТОРІЇ СХІДНИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН (ДРУГА ПОЛОВИНА I ТИС. Н.Е.)

Стаття присвячена історичній інтерпретації згадок середньовічних авторів про прихід слов'ян з Подунав'я. Аналізуються археологічні матеріали, що певною мірою узгоджуються з твердженнями середньовічних хронік про переселення слов'янського населення з Подунав'я на територію України.

"Повість минулих літ" Нестор Літописець починає з переказу біблійного тексту про все-світній потоп та вавилонське стовпотворіння. Після того, як була зруйнована башта і розділені народи: "По довгих же часах, - пише Нестор, - сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по всій землі і прозвалися іменами своїми, - (од того), де сіли, на котрому місці".

Літописна напівлегендарна згадка про перебування слов'ян у Подунав'ї була покладена в основу дунайської теорії походження слов'ян, яка знайшла достатньо прихильників та противників серед вітчизняних та зарубіжних істориків. Слід наголосити, що до версії про перебування слов'ян в Подунав'ї дослідники ставляться максималістськи, не вдаючись до ретельного аналізу і зіставлень цього повідомлення з іншими давніми письмовими та археологічними джерелами. Недостатньо уваги приділялося й визначенню часу, коли відбулася ця подія.

Слід звернути увагу, що згідно з літописом, слов'яни не були корінними мешканцями Подунав'я, а лише "по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві". Тобто там вони були прийшлим населенням. З творів ранньосередньовічних авторів ми знаємо, що лише в третій чверті I тис. н.е. (і не раніше) слов'яни провадили активну політику на Балканах. Річ у тому, що в Карпато-Дунайських землях в перших сторіччях нашої ери знаходився римський Дакійський форпост, який перешкодив проникненню "варварів" у середовище нижньодунайської цивілізації. Після його евакуації на цих землях з'являються народи,

які просунулися зі сходу: готи, гуни, авари, торко-болгари, слов'яни та інші, що активно впливали на європейські події в Балканському регіоні. Серед цих народів у боротьбі з Візантією, як засвідчують письмові джерела, важлива роль належала слов'янам. Прокопій Кесарійський, Йордан, Маврикій, Менандр, Феофілакт Сімокатта та інші неодноразово згадують у своїх творах слов'ян, що успішно здійснювали набіги на Придунайські провінції. З початку VI ст. Дунай як кордон Візантії практично перестав існувати, слов'яни вільно долали його, неодноразово брали придунайські міста, фортеці та гарнізони. Як північний кордон Візантії Дунай останній раз згадується у Прокопія Кесарійського під 600 р. Однак лише в 547-548 рр. слов'яни проникли вглиб Візантійської імперії, "спричинивши жажливі спустошення всієї Іллірії аж до Епідамна". Тобто спочатку то були окремі набіги з метою отримання здобичі. Прокопій підкреслював, що, пограбувавши провінції, слов'яни завжди поверталися додому. Поступово вони почали діяти рішучіше і вже в 550-551 рр. навіть наважилися на зимування на правобережжі Дунаю. Найбільш інтенсивно вони колонізували північно-східну частину Балканського півострова між 580-650 рр. Слов'яни стали повновладними хазяями освоєних ними земель. Іоан Ефеський писав у вісімдесяти роки VI ст.: "На третьому році по смерті царя Юстиніана і воцаріння переможця Тиверія здійснив напад проклятий народ слов'яни. Вони стрімко пройшли всю Елладу, країни Фесалоніки і всієї Фракії і підкорили багато міст і фортець. Вони спустошили й спалили їх, захопивши бранців і стали панам на

землі. Вони осіли на них панами, як в своїй, без страху... Вони здійснюють спустошення й пожежі і захоплюють полонених, так що й біля самої зовнішньої стіни вони захопили всі царські отари, багато тисяч (голів) та іншу різну (здобич). Ось і до сьогоднішнього дня вони лишаяються, живуть і спокійно перебувають у країні ромеїв - люди, котрі не наважувалися (раніше) показуватися з дрімучих лісів і місць, захищених деревами".

На нові території слов'яни принесли більш архаїчну культуру, що засвідчено археологічними джерелами. В північно-східній частині Балканського півострова на зміну високорозвиненій провінційно-римській культурі в VI-VII ст. приходять більш примітивна культура слов'ян. Там з'являються поселення, де основним типом жител були чотирикутні напівземлянки (поселення Джеджові Лозя та інші) і безкурганні могильники з похованнями, виконаними за обрядом кремації (могильники Гарван, Бабово, Юпер та інші). Серед знахідок переважає ліпна кераміка. Це горщики з округлобоким тулубом, сковороди тощо. Разом з тим трапляються й гончарні вироби кулястих форм, витоки яких простежуються в пізньоримському гончарстві.

Місцева та центральна влади не могли завадити слов'янам колонізувати Балкани. Оскільки візантійська адміністрація була змушена вступати в зносини з слов'янськими общинами, юридично регламентувати їх, то М.Ю.Брайчевський дійшов висновку, що "Землеробський закон" VIII ст. мав відігравати саме таку роль. Цей закон, пише він, "є пам'яткою, що відображає розвиток не стільки власне візантійського суспільства, скільки слов'янської общини, що осіла на візантійських землях і що потрапила в сферу імператорської юрисдикції".

Ні до, ні після не було таких масштабних переселень слов'ян у Подунав'я. Тому, найбільш імовірно, літописну версію про перебування там слов'ян слід пов'язувати саме з VI-VII ст. Наведені вище факти переконують, що літописне повідомлення про розселення слов'ян у Подунав'ї має під собою історичний ґрунт. Оформлюючи його Нестор, найімовірніше, користувався усними переказами, можливо, й ранньовізантійськими письмовими джерелами.

Другій частині повідомлення також можна знайти конкретно-історичне пояснення, якщо не сприймати його буквально, безоглядно

йдучи за літописцем. "Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми," - читаємо у Нестора. Виникає питання, що спонукало слов'ян залишити так важко колонізовані землі? Були ті відселення масовими чи тільки частковими? Про це в "Повісті минулих літ" не говориться. На нашу думку, відповіді на поставлені запитання можна знайти у творах Феофана Сповідника (760-818 рр.) і патріарха Никифора (близько 758-829 рр.), в яких засвідчено, що болгари на чолі з ханом Аспарухом, потрапивши на Балкани в 680 р., застали там групу слов'янських племен, з котрими утворили болгаро-слов'янську державу.

Однак спочатку болгаро-слов'янські відносини не були мирними. За Феофаном, болгари, переправившись через Дунай, підкорили "із проживаючих там слов'янських племен т.зв. сім родів, северів..., котрі платили їм данину". Потрапивши на Балкани, підтверджує Феофана Никифор, болгари "підкоряють слов'янські племена, що проживали поблизу, і одним з них доручають охороняти (області), що прилягали до авар, іншим - дивитися за сусідніми з ромеями (землями). Укріпившись і помножившись завдяки цьому, вони нападають на села та міста Фракії і спустошують їх. Імператорові, що бачив все це, довелося укласти з ними угоду про виплату данини". Ця подія не пройшла повз увагу Нестора, який відзначав насилля, які творили болгари над слов'янами в Подунав'ї: "Коли ж слов'янський народ, як ото ми казали, жив на Дунаї, то прийшли од (землі) скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві, (і) були насильники слов'ян".

Прихід болгар на Балкани призвів до відселення частини людності на свої пратериторії. З відселенням з Нижнього Подунав'я Б. Свобода пов'язував появу багатого скарбу із с. Залісся на Тернопіллі. Вихідцями з Нижнього Подунав'я, очевидно, були майстри, що залишили скарб кам'яних ливарських формочок із с. Бернашівки в Середньому Подністров'ї і скарби прикрас із с. Харівки та Великих Будків на Сумщині, де є речі або їх зображення дунайського типу. З Подунав'ям пов'язана й більшість ювелірних металевих виробів із Зимнівського городища на Волині, котрі датуються другою половиною та останньою чвертю VII ст. н.е. Про те, що вони, принаймні частина з них, не були дунайськими імпортом свідчать ливарські пристрої, фор-

мочки та майстерні на городищі, пов'язані з місцевою ювелірною обробкою кольорових металів і срібла. Свідченням цьому є й ремісничі комплекси з острова Митківського на Південному Бузі.

Особливо цікаві матеріали, що засвідчують переселення слов'ян з Подунав'я, отримано при розкопках Пастирського городища, розташованого на пограниччі Лісостепу і Степу поблизу с. Пастирського Смілянського району Черкаської області. Це городище було ремісничим осередком, де працювали висококваліфіковані ремісники - гончарі, ковалі і ювеліри. Їх продукція вигідно вирізняється серед виробів східних слов'ян високою якістю. Зокрема, на всіх східнослов'янських пам'ятках того часу переважає кераміка ручного ліплення. Натомість, на городищі великий відсоток належить високоякісним гончарним виробам. Там знайдено велику кількість ювелірних виробів з міді, бронзи, срібла та золота. На Пастирському городищі було виявлено кілька скарбів із срібними жіночими прикрасами. Велика кількість таких знахідок і присутність прикрас, виготовлених за одним шаблоном або однією моделлю, вказує на їх місцеве виробництво. Незаперечним доказом цьому є набір інструментів, які застосовувалися при обробці кольорових металів, що був знайдений на Пастирському городищі в 1991 році. Більш високої якості та широкого асортименту виявлені там інструменти та сільськогосподарський реманент з чорних металів. На городищі розчищено кузню з повним набором ковальських інструментів.

Слід наголосити, що жодна з близьких за часом існування археологічна пам'ятка Східної Європи не має такої кількості, як на Пастирському городищі, кулястої кераміки, виготовленої на швидкому гончарному крузі. В ті часи вона широко застосовувалася в Нижньому Подунав'ї. Крім кулястої форми тулуба, пастирські гончарні горщики з придунайськими поєднують й їх орнаментация. На тих і тих зустрічаються горизонтальні фризи, лошені вертикальні лінії, сіточки, трикутники тощо. Ліплені вручну вироби Пастирського городища за формами та профілюванням тулуба схожі на керамічні комплекси слов'янських старожитностей Середнього Подніпров'я типу Сахнівки. Разом з тим, пастирські та сахнівські ліпні набори нагадують ліпну слов'янську кераміку Нижнього Подунав'я.

Вироби з кольорових та благородних металів з Пастирського городища за технологією

виробництва розподіляються на литі та ковані. Більш прості ливарні технології були типовими для масових, недорогих виробів з бронзи, розрахованих на рядових общинників. Дорогі ж, переважно ковані, вироби із срібла, виготовлялися на замовлення представників соціальної верхівки суспільства. Тому не дивно, що вони дуже рідко трапляються як поодинокі знахідки, входячи до складу скарбів. Слід наголосити, що вже в кінці VII - середині VIII ст. пастирські майстри застосовували техніку тиснення, скані, карбування й покриття виробів тонким шаром металу, що на східнослов'янських територіях набуло поширення за доби Русі-України. В попередні часи такі прийоми були добре відомі ремісникам Подунав'я. Майстри Пастирського городища при виготовленні прикрас не лише застосовували складні візантійські технології, а й виготовляли речі за дунайськими зразками (пальчасті фібули, зірчасті підвіски, браслети з порожнистими розширеними кінцями тощо). Місцеві ювеліри модифікували фібули дунайських прототипів, на їх основі було створено великі пальчасті застібки дніпровського типу, зооморфні, антропоморфні та зооантропоморфні ажурні фібули.

Після появи в Середньому Подніпров'ї Пастирського ремісничого осередку на пізньопеньківських пам'ятках з'являються такі вироби. Великі обсяги виробництва ювелірних речей на Пастирському сприяли тому, що частина з них потрапила на південне узбережжя Кримського півострова. Можна припустити, що в Криму працювали ювеліри, які переселилися з Подніпров'я.

За походженням дуже цікаві речі Харівського скарбу, знайденого на Лівобережжі Дніпра. В цьому скарбі були вироби візантійського (паяні зірчасті підвіски, порожниста шийна гривна), пастирського (ковані платівчасті фібули, браслет з порожнистими розширеними кінцями) та місцевого (дротяні шийні гривни, суцільні браслети з розширеними кінцями) походження.

Отже, пам'ятки кінця VII - середини VIII ст. типу Пастирського - Харівки, археологічні комплекси яких мають провінційно-візантійські риси, підтверджують відселення частини слов'ян з Подунав'я. Однак на пратериторії повернулися не лише ремісники, а й рядові общинники. Так, на Пастирському городищі досліджено близько 50 жител - напівземлянок. Належали вони не тільки ремісничі

кам, а й рядовому населенню. Однак і вони не були корінними мешканцями Середнього Подніпров'я. На користь цього промовляє те, що в заповненнях цих напівземлянок був подібний до дунайського, ліплений руками посуд. У той же час на синхронних пенківських пам'ятках, в ареалі яких розташовувалося Пастирське городище, визначальним був ліпний біконічний посуд. Не слід виключати, що поява на межі Лісостепу і Степу на рубежі VII-VIII ст. старожитностей слов'ян типу Сахнівки також пов'язана з відселенням сюди слов'ян.

Отже, зіставлення свідчень письмових джерел про стародавніх слов'ян з археологічними матеріалами дозволяє дійти висновку про історизм повідомлення "Повісті минулих літ" стосовно слов'ян у Подунав'ї. Заселення ними Нижнього Подунав'я слід пов'язувати з колонізаційними війнами VI - VII ст., а часткове відселення - з приходом туди болгар у 680 р. То була людність, що влилася в антську спільноту, в котрій видатний український історик М.Грушевський вбачав предків українського народу. "В антах маємо предків українських племен", - писав він.

Феномен Несторової моделі походження слов'ян, найімовірніше, пов'язаний з його патріотичним бажанням надати їм більшого

історизму. Справді, одна річ, коли слов'яни формувалися на віддалених від європейської цивілізації територіях Східної Європи, і зовсім інша - коли вони були вихідцями, а водночас й наступниками високої Середземноморсько-Причорноморської цивілізації.

Мабуть, у формуванні цієї концепції не останню роль відіграв і той чинник, що дуже часто народна пам'ять пов'язує свої витоки з дійсними або вигаданими переселеннями на нові території. Так, германці, болгары, мадяри та інші свою історію фіксують з часу завоювання батьківщини. З огляду на це, події другої половини I тис. н.е. найкраще відповідали бажанню надати переселенню вирішального значення в історії слов'янства. Мабуть, саме така концепція примусила Нестора спочатку розселити слов'ян у Подунав'ї, а згодом відселити їх на території, які вони займали за доби Київської Русі. Він не надавав великого значення історії слов'ян до розселення з Подунав'я, вважаючи той період в їх розвитку станом дитинства, який не заслуговує на особливу увагу.

Бажання надати слов'янам більшої історичної ваги знайшло прояв і в тому, що Нестор Літописець, всупереч Біблійному тексту, виводить їх з племені Яфетового та 72 біблійних народів.

Pryhodn'uk O. M.

DANUBE REGION IN THE HISTORY OF EASTERN SLAVS (THE SECOND HALF OF THE I MILLENIUM A.D.)

The article is dedicated to the historical interpretation of the annalistic information about the arrival of Slavs from the Danube region and their subsequent scattering. On the first pages of "The Tale of Bygone Years" Nestor tells about coming and settling of Slavs from the Danube region. This annalistic mentioning was laid in the base of the Danube theory of Slavs' origin, which is considered to be a contestable one among the scientists. But there are historical and archaeological sources, which corroborate the very process which had been taking place at the beginning of the Middle Ages Epoch. According to Jordan, Procophanus, Nicephorus and the other, in the VIth-VIIth century Slavonic tribes managed to colonize the Balkans and the Danube region. This process is also fixed archaeologically by the presence of the settlements such as Dzedzovi, Lozia and the burial grounds such as Garvan, Babovo, Yuper on these territories. And only the arrival of Proto-Bulgarians on the Balkan and Danube lands under the leadership of Khan Asparukh in 679/680 caused the partial settling of Slavs on their original territories. The treasures from Zalissia and Kharivka, the materials from Pastyr'ske and Zymno Hill forts, which originate from Ukrainian territories are the archeological evidences of such setting out.